

MICHEL KAPLAN

ΕΝΑΣ ΤΙΤΛΟΣ ΦΟΡΟΣ ΤΙΜΗΣ ΣΤΟ ΟΜΩΝΥΜΟ ΕΡΓΟ
ΤΗΣ ΕΛΕΝΗΣ ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ

ΓΙΑΤΙ
ΤΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΟ;

ΜΙΑ
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
ΕΝΤΕΚΑ ΑΙΩΝΩΝ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΚΑΤΙΑΝΝΑ ΜΙΧΑ - ΜΑΡΙΖΑ ΝΤΕΚΑΣΤΡΟ

ΜΕΤΟΙΧΜΙΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος: Η επικαιρότητα του Βυζαντίου.....	17
Οι κληρονόμοι	18
<i>Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Τουρκική Δημοκρατία</i>	18
<i>Από την πλευρά της Ελλάδας</i>	23
<i>Η Τρίτη Ρώμη</i>	33
Η Δύση απέναντι στο Βυζάντιο	41
<i>Περυσλλέγοντας την κληρονομιά</i>	41
<i>Η βυζαντινή Γαλλία</i>	45
<i>Από τον Διαφωτισμό στην επιστήμη</i>	47
1. Η εγκαθίδρυση της κωνσταντινείας μοναρχίας	53
Η εκκίνηση.....	53
Ο Διοκλειτιανός και το σύστημα της τετραρχίας	56
Ο ιδρυτής: ο Κωνσταντίνος	59
<i>Ο Κωνσταντίνος αποκαθιστά την ενότητα</i> <i>της αυτοκρατορίας</i>	59
<i>Ο Κωνσταντίνος και ο χριστιανισμός</i>	61
<i>Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης</i>	73
<i>Ένας αυτοκράτορας μεταρρυθμιστής</i>	79

Το πεπρωμένο της αυτοκρατορίας μετά τον Κωνσταντίνο	81
<i>Το πεπρωμένο της αυτοκρατορίας του Κωνσταντίνου (337-518) . . . . .</i>	<i>81</i>
<i>Η εδραίωση της χριστιανικής θρησκείας μέσα στην αυτοκρατορία: από τις τοπικές κοινότητες στα πατριαρχεία . . . . .</i>	<i>87</i>
<i>Η μοναστική αμφισβήτηση και η αυτοκρατορική αντίδραση . . . . .</i>	<i>94</i>
<i>Η δυσκολία ορισμού του δόγματος και οι τάσεις αποσκίρτησης . . . . .</i>	<i>97</i>
2. Από τον αυτοκρατορικό θρίαμβο σε κατάσταση πολιορκίας	103
Η ένδοξη βασιλεία του Ιουστινιανού	104
<i>Ένα δύσκολο ξεκίνημα . . . . .</i>	<i>104</i>
<i>Αποκαθιστώντας το ρωμαϊκό μεγαλείο . . . . .</i>	<i>107</i>
<i>Η κωδικοποίηση του δικαίου . . . . .</i>	<i>117</i>
<i>Η προσπάθεια μεταρρύθμισης στην περιφέρεια . . . . .</i>	<i>119</i>
<i>Η Μεγάλη Εκκλησία: Αγία Σοφία . . . . .</i>	<i>121</i>
<i>Η πανώλη και οι οικονομικές δυσκολίες . . . . .</i>	<i>126</i>
Από τους Πέρσες στους Άραβες: η απώλεια της Ανατολής και το τέλος του αρχαίου κόσμου	128
<i>Πώς να διαδεχτείς τον Ιουστινιανό; . . . . .</i>	<i>128</i>
<i>Η κρίση του αστικού χώρου . . . . .</i>	<i>131</i>
<i>Η έσχατη πάλη μεταξύ των δύο γιγάντων της αρχαιότητας . . . . .</i>	<i>134</i>
<i>Το αραβικό πλήγμα . . . . .</i>	<i>137</i>
<i>Σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης . . . . .</i>	<i>140</i>
<i>Η αυτοκρατορική εξουσία υπό αμφισβήτηση; . . . . .</i>	<i>143</i>

3. Η ανάκαμψη.....	151
Η δυναστεία των Ισαύρων: εικονομαχία και μεταρρυθμίσεις.....	153
<i>Η γέννηση της εικονομαχίας.....</i>	153
<i>Τα αίτια μιας εικονομαχικής πολιτικής.....</i>	157
<i>Πόλεμοι και μεταρρυθμίσεις.....</i>	165
Εικονολατρία και εικονομαχία: η αυτοκρατορική εξουσία τελικά ενισχύεται;.....	175
<i>Η Ειρήνη, η δεύτερη Σύνοδος της Νίκαιας και η πολιτική αποτυχία.....</i>	175
<i>Η δεύτερη εικονομαχία.....</i>	183
<i>Μια ριψοκίνδυνη άσκηση για την αυτοκρατορική εξουσία: η αναστήλωση των εικόνων το 843.....</i>	187
<i>Οι νίκες ενισχύουν την αυτοκρατορική εξουσία.....</i>	195
4. Η ωριμότητα του αυτοκρατορικού συστήματος.....	201
Η επιβεβαίωση της οικουμενικότητας.....	201
<i>Το ανατολικό μέτωπο.....</i>	202
<i>Το βόρειο μέτωπο.....</i>	207
<i>Το δυτικό μέτωπο.....</i>	212
<i>Η ξανακερδισμένη οικουμενικότητα.....</i>	224
Ένα αποτελεσματικό πολιτικό σύστημα.....	226
<i>Μία ακλόνητη δυναστεία, πρότυπο ευελιξίας και αποτελεσματικότητας.....</i>	226
<i>Μια στέρεη διοίκηση.....</i>	233
<i>Η οικονομική εξέλιξη.....</i>	244
<i>Η αναμόρφωση του δικαίου.....</i>	247
<i>Ένας λαμπρός πολιτισμός στην υπηρεσία της εξουσίας.....</i>	254

5. Η οικουμενική αυτοκρατορία απέναντι στους νέους λαούς	267
Οι νέοι κίνδυνοι	268
Οι Τούρκοι.....	269
Οι Νορμανδοί.....	273
<i>Η οικονομική χρεοκοπία</i>	275
<i>Η σταυροφορία</i>	277
Οι Κομνηνοί και η εδραίωση μιας ισχυρής εξουσίας	283
<i>Μία νέα δυναστεία</i>	285
<i>Η διακυβέρνηση και η εξέλιξη των θεσμών</i>	289
<i>Η νομιματική ανάκαμψη</i>	294
<i>Η ανάκτηση του ελέγχου πάνω στην Εκκλησία</i>	296
Από τα αυτοκρατορικά μεγαλεία στην καταστροφή του 1204	301
<i>Μία επιτυχής αποκατάσταση</i>	301
<i>Το τέλος των Κομνηνών και το ιντερμέδιο των Αγγέλων</i>	309
<i>Η εδαφική συρρίκνωση</i>	311
<i>Οι σχέσεις με τους Λατίνους</i>	313
<i>Χριστιανοί λεπλουτούν την πρώτη πόλη της χριστιανουσίνης</i>	317
6. Η αδύνατη επιβίωση (1204-1453)	325
Από τη διάλυση στην ανακατάληψη	325
<i>Τα διάδοχα κράτη</i>	325
<i>Η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης</i>	329
<i>Μιχαήλ Η΄, ένας μεγάλος διπλωμάτης σε θέση αδυναμίας</i>	333
<i>Τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄</i>	335
Η εποχή των εμφυλίων πολέμων.....	337
<i>Παππούς και εγγονός</i>	337
<i>Ιωάννης εναντίον Ιωάννη</i>	343
<i>Η ατυχής βασιλεία του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού</i>	348

Η αυτοκρατορία εκρήγνυται αλλά σώζεται ως εκ θαύματος	351
<i>Ο Ιωάννης Ε' (επιτέλους!) στην εξουσία . . . . .</i>	351
<i>Μια ανέλπιστα αποκατάσταση: ο Μανουήλ Β' . . . . .</i>	354
Το τέλος μιας χιλιόχρονης αυτοκρατορίας (330-1453)	359
<i>Οι τελευταίοι αυτοκράτορες . . . . .</i>	359
<i>Η άλωση της Κωνσταντινούπολης . . . . .</i>	361
Η εξουσία του αυτοκράτορα την εποχή των Παλαιολόγων	366
<i>Τα μέσα που διαθέτει η κυβέρνηση . . . . .</i>	366
<i>Η αυτοκρατορική ιδεολογία υπό αμφισβήτηση . . . . .</i>	372
Η πολιτιστική λάμψη της θνήσκουσας αυτοκρατορίας	374
<i>Πολιτισμός και εξουσία . . . . .</i>	374
<i>Η καλλιτεχνική άνθηση . . . . .</i>	380
Συμπέρασμα	383
<i>Ευχαριστίες . . . . .</i>	390
<i>Σημειώσεις . . . . .</i>	391
<i>Βιβλιογραφία . . . . .</i>	441
<i>Χάρτες</i>	
<i>Διάρθρωση της αυτοκρατορίας επί Θεοδοσίου Α' (395) . . . . .</i>	449
<i>Η αυτοκρατορία του Ιουστινιανού . . . . .</i>	450
<i>Κωνσταντινούπολη . . . . .</i>	452
<i>Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία: διοικητική δομή . . . . .</i>	453
<i>Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 740 έως το 1025 . . . . .</i>	454
<i>Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1118 έως το 1143 . . . . .</i>	455
<i>Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία το 1204 . . . . .</i>	456
<i>Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία το 1265 . . . . .</i>	457
<i>Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία το 1402 . . . . .</i>	458
<i>Κατάλογος Βυζαντινών αυτοκρατόρων . . . . .</i>	459
<i>Γλωσσάριο . . . . .</i>	463
<i>Ευρετήριο . . . . .</i>	469

Η εγκαθίδρυση της κωνσταντινείας μοναρχίας

Η ΕΚΚΙΝΗΣΗ

Αν και ορίζουμε με ευκολία την ημερομηνία θανάτου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, την Τρίτη 29 Μαΐου 1453, ημερομηνία κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς, δύσκολα χρονολογούμε τη γέννησή της. Η Καρολίγγεια Αυτοκρατορία γεννιέται τα Χριστούγεννα του 800 με τη στέψη του Καρλομάγνου και η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους στις 2 Φεβρουαρίου 962 με τη στέψη του Όθωνα Α΄· πιο κοντά μας χρονικά, η Γερμανική Αυτοκρατορία γεννιέται στις 18 Ιανουαρίου 1871 στην αίθουσα των κατόπτρων των Βερσαλιών, μετά τη νίκη της Πρωσίας. Με τον ίδιο τρόπο που η Ρώμη γλίστρησε ανεπαίσθητα από τη Δημοκρατία στην Αυτοκρατορία, περνώντας από τη φάση της Ηγεμονίας, έτσι και η Βυζαντινή Αυτοκρατορία γεννήθηκε, χωρίς πιθανότητες να τη συνεχίσει, από τη σταδιακή εξέλιξη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, της οποίας το όνομα επέμενε να φέρει μέχρι τέλους. Αν αποδεχτούμε έναν αναδρομικό χαρακτηρισμό που απεικονίζει αυτό που

διαμορφώθηκε στο πέρασμα τριών αιώνων τουλάχιστον, μία αυτοκρατορία ρωμαϊκή, χριστιανική, ανατολική και ελληνόγλωσσον, αντιλαμβανόμαστε ότι η συγκεκριμένη γέννηση ήταν το τέλος μιας μακράς διαδικασίας. Στην αυτοκρατορία η συνέχεια υπερίσχυσε των ρήξεων· χωρίς αμφιβολία αυτός είναι ένας από τους παράγοντες που ερμηνεύουν τη μακροβιότητά της.

Η παραδοσιακή ιστοριογραφία μας προτείνει να επιλέξουμε μεταξύ δύο χρονολογιών: 395 και 476. Το 395, μετά τον θάνατο του Θεοδοσίου και σύμφωνα με την επιθυμία του, τον διαδέχονται δύο αυτοκράτορες, στη Δύση ο Ονώριος και στην Ανατολή ο Αρκάδιος. Η ενότητα της αυτοκρατορίας εντούτοις επιβιώνει, διότι κάθε νόμος θεσπισμένος από τον έναν αυτοκράτορα τίθεται εν ισχύ σε ολόκληρη την αυτοκρατορία. Μετά τον θάνατο του Ονωρίου, είναι ο αυτοκράτορας της ανατολικής πλευράς, ο Θεοδόσιος Β΄, που ορίζει έναν ανιψιό του, τον Ουαλεντινιανό Γ΄, για να βασιλέψει στη δυτική πλευρά, της οποίας η πρωτεύουσα έχει μεταφερθεί στη Ραβέννα· πρώτα φροντίζει να τον παντρέψει με μια από τις κόρες του. Μετά τον θάνατο του Ουαλεντινιανού Γ΄, η Δύση βρίσκεται σε μεγάλη αναταραχή. Στις 4 Σεπτεμβρίου 476, ο Σκίρος ή Έρουλος αρχηγός Οδόακρος, στρατηγός του ρωμαϊκού στρατού, ανακοινώνει στη Ραβέννα την ανατροπή του τελευταίου αυτοκράτορα, ενός εφήβου που χρησιμεύει ως προκάλυμμα στον πατέρα του· στέλνει πίσω στην Κωνσταντινούπολη τα αυτοκρατορικά εμβλήματα. Ο αυτοκράτορας Ζήνων, που μόλις έχει καταφέρει να γλιτώσει από τον κατακραστή του θρόνου Βασιλίσκο, δίνει το δικαίωμα στον Οδόακρο να κόψει νομίσματα στο όνομα του αυτοκράτορα· στην Ανατολή, η πτώση της ρωμαϊκής εξουσίας της Ραβέννας δεν εκλαμβάνεται ως σπουδαίο γεγονός.

Ούτε και στη Δύση εξάλλου. Βέβαια δεν υπάρχει καν αυτοκράτορας στη Δύση, αλλά σε σχέση με τις αναταραχές των τελευταίων χρόνων, η έλλειψη αυτή δεν προκαλεί και μεγάλη αίσθηση. Ο παπισμός εξακολουθεί να υποστηρίζει την αυτοκρατορική ιδεολογία και η παρουσία ενός αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη τη βολεύει εξαιρετικά· έχει την ανάγκη ενός προσώπου, πολύ περισσότερο που τα γερμανικά βασίλεια της Δύσης ακολουθούν σχεδόν όλα τον αρειανισμό, μια θεολογική ερμηνεία του χριστιανισμού που ο παπισμός απέρριπτε βασιμμένη στις αποφάσεις των Συνόδων της Νίκαιας (325) και της Κωνσταντινούπολης (381). Το 488, ο αυτοκράτορας Ζήνων στέλνει τον Οστρογόθο βασιλιά Θεοδώριχο να καταλάβει την Ιταλία στο όνομά του· ως νικητής ο Γότθος βασιλιάς, που κατέλαβε τη Ραβέννα το 493, υιοθετεί το παραμύθι ότι βασιλεύει στο όνομα του αυτοκράτορα. Καθώς γίνεται κύριος σχεδόν ολόκληρης της Γαλατίας, ο Φράγκος βασιλιάς Χλοδοβίκος, με την υποστήριξη του επισκοπικού, εξασφαλίζει από τον αυτοκράτορα Αναστάσιο τα διακριτικά του προξένου, πιθανόν το 507. Καθαρά τιμητικά, αυτά δεν προσθέτουν τίποτα στην πολιτική του εξουσία, αλλά σηματοδοτούν την είσοδο του λαού του στο αναγνωρισμένο σύστημα της αυτοκρατορίας· για τον Φράγκο βασιλιά είναι η επιβεβαίωση της επιτυχίας. Με δυο λόγια, η ιδεολογία της αυτοκρατορίας επιβιώνει από την εξαφάνιση του αυτοκράτορα στη Δύση, με τμήμα κάποιες συμφωνίες που λαμβάνουν ρεαλιστικά υπόψη τους την πραγματικότητα αλλά δεν διαφοροποιούν την ουσία των πραγμάτων. Η ιδεολογία αυτή ανάγεται στα χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντίνου (306-337). Για να το κατανοήσουμε καλύτερα, πρέπει να συνυπολογίσουμε όσα οφείλει ή δεν οφείλει ο ίδιος στους άμεσους προκατόχους του.

Ο ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΤΕΤΡΑΡΧΙΑΣ

Όπως η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 σηματοδοτεί το τέλος της αυτοκρατορίας που μελετάμε, έτσι και η ίδρυση της πόλης σηματοδοτεί την αρχή. Επανερχόμαστε λοιπόν στον παράγοντα που έκανε την ίδρυση αυτή δυνατή: τη νίκη του Κωνσταντίνου¹ που του επιτρέπει, από την αυτοανακήρυξή του στο Εβόρακον (σημ. Γιορκ) το 306 μέχρι τη νίκη εναντίον του Λικινίου το 324, να επανενώσει τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία κάτω από την εξουσία του και να πάρει κάποιες ριζοσπαστικές αποφάσεις.

Κατά τον 3ο αιώνα, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία πέρασε μια πολυποίκιλη κρίση: γεωπολιτική με τους Γερμανούς να πιέζουν στον Ρήνο, τους Γότθους στον Δούναβη και τους Πέρσες στον Ευφράτη, πολιτική εξαιτίας της ασταθέστατης αυτοκρατορικής εξουσίας, πθική με τη γέννηση και εξαπλώση των νέων θρησκειών που έρχονταν να ανατρέψουν όσα ενσάρκωνε ο αυτοκράτορας, και τέλος οικονομική. Τα τελευταία χρόνια επανεκτιμώνται η φύση, η διάρκεια, το βάθος και η γενίκευση αυτής της κρίσης² και όλοι συμφωνούν σε ένα πράγμα: είναι οι προσπάθειες του Διοκκλητιανού (284-305) και του Κωνσταντίνου (306-337) που θα επιτρέψουν στην αυτοκρατορία να ξεπεράσει τις δυσκολίες. Ο Διοκκλητιανός καταρχήν δοκιμάζει να εξασφαλίσει στην αυτοκρατορία τα οικονομικά μέσα για να διεξαγάγει τους πολέμους της. Εισάγει μία γενναία φορολογική μεταρρύθμιση, η οποία βασιζόταν στη γενική καταγραφή της γαιοκτησίας που ξεκίνησε το 297, με την προοπτική να ανανεώνεται κάθε δεκαπέντε χρόνια· καθορίζει τον φόρο σε σχέση με την έκταση και την ποιότητα της γης, αλλά και τα μέσα γεωργικής εκμετάλλευσης,

σε ανθρώπους και ζώα, που διαθέτει. Αρχίζει επίσης μία αναδιοργάνωση του διοικητικού συστήματος εκ βάθρων και επαναπροσδιορίζει τις επαρχίες.

Τέλος, δοκιμάζει να αλλάξει την αυτοκρατορική εξουσία καθιερώνοντας την τετραρχία, την πιο γνωστή και πιο εφήμερη από τις μεταρρυθμίσεις του.³ Ο αυτοκράτορας θέλει να εκσυγχρονίσει τα μέσα της άμυνας μιας αυτοκρατορίας τόσο εκτεταμένης ώστε να μην είναι δυνατόν ένα μόνο πρόσωπο να εποπτεύει τη λειτουργία και να εξασφαλίζει τη διατήρηση της ενότητας, αλλά και να εμποδίζει τους τοπικούς διοικητές των ισχυρών στρατιωτικών σωμάτων να επιδίδονται στο ενδημικό φαινόμενο του να δοκιμάζουν να σφετεριστούν τον αυτοκρατορικό θρόνο. Για τους λόγους αυτούς, θεσπίζει ένα όργανο δύο επιπέδων. Δύο αύγουστοι, ο συνεργάτης του Μαξιμιανός στη Δύση, εγκατεστημένος στο Μεδιόλανο (σημ. Μιλάνο), και ο ίδιος στην Ανατολή, στη Νικομήδεια (σημ. Ιζμίτ) στην Προποντίδα· κάτω από αυτή την αρχή έχει προβλέψει δύο καίσαρες, τον Κωνστάντιο τον Χλωρό στη Δύση, με έδρα τους Τρεβήρους, και τον Γαλέριο στην Ανατολή, με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Όταν ένας αύγουστος αφήνει την εξουσία, ο καίσαρας γίνεται αυτομάτως αύγουστος και επιλέγει έναν νέο καίσαρα. Θα παρατηρήσουμε ότι κανένας από αυτούς δεν εγκαθίσταται στη Ρώμη. Προφανώς για να εξασφαλίσει τη βιωσιμότητα του συστήματος, ο Διοκλητιανός αποφασίζει να παραιτηθεί από κοινού με τον Μαξιμιανό. Την 1η Μαΐου 305, στη Νικομήδεια όπως και στο Μεδιόλανο, ο Διοκλητιανός και ο Μαξιμιανός παραδίδουν το αξίωμα του αυγούστου στον Γαλέριο και τον Κωνστάντιο τον Χλωρό αντίστοιχα. Τα παιδιά των νέων αυγούστων, τα οποία βρίσκονται σε ηλικία κατάλληλη για να κυβερνήσουν, ο Μαξέντιος και ο Κωνσταντίνος, αποκλείο-

νται από το αξίωμα του καίσαρα: στην Ανατολή αναλαμβάνει ένας ανιψιός του Γαλερίου, ο Μαξιμίνος Δάϊας· στη Δύση αναλαμβάνει ο Σεβήρος που ήταν φίλος του Γαλερίου. Οι αρμοδιότητες γεωγραφικά είναι απολύτως αποσαφηνισμένες: ο Κωνσταντίνος ο Χλωρός διοικεί τους Γαλάτες, τη Βρετανία (τον νότο της σημερινής Μεγάλης Βρετανίας) και την Ισπανία· ο Σεβήρος, την Αφρική, την Ιταλία και την Παννονία (τα βορειοδυτικά Βαλκάνια)· ο Γαλέριος, τα υπόλοιπα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία· ο Μαξιμίνος Δάϊας, την Ανατολή (Συρία, Παλαιστίνη, Αίγυπτο).

Τι πιθανότητες έχει η μεταρρύθμιση αυτή να διαρκέσει, ενισχύοντας και την αυτοκρατορική εξουσία; Δεν θα το μάθουμε ποτέ. Ο απροσδόκτος θάνατος του Κωνσταντίνου του Χλωρού που βρίσκεται σε εκστρατεία στη Βρετανία, μπροστά στο Εβόρακον (σημ. Γιόρκ), στις 26 Ιουλίου 306, θα ανατρέψει το σύστημα και θα αποκαλύψει τις ικανότητες, τις φιλοδοξίες αλλά και την αποφασιστικότητα του γιου του Κωνσταντίνου. Ξεφεύγοντας από την εποπτεία του Γαλερίου στη Νικομήδεια, ο Κωνσταντίνος έχει ήδη ενωθεί με τις δυνάμεις του πατέρα του στη Βρετανία· οι στρατιώτες τον επευφημούν. Ο Γαλέριος αποδέχεται το τετελεσμένο και ορίζει τον Κωνσταντίνο ως καίσαρα. Η ικανότητα του Κωνσταντίνου να επωφελείται των περιστάσεων αλλά και οι συνεχόμενες στρατιωτικές νίκες θα του επιτρέψουν να αποκαταστήσει το δυναστικό θέμα αλλά και την ενότητα της αυτοκρατορίας προς όφελός του· όλα αυτά όμως σε διάστημα περίπου είκοσι ετών. Ο Διοκλητιανός, εν ζωή ακόμα,⁴ θα δει το σύστημα που είχε σχεδιάσει να καταρρέει μπροστά στα μάτια του.

Ο ΙΔΡΥΤΗΣ: Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Ο Κωνσταντίνος αποκαθιστά την ενότητα της αυτοκρατορίας

Πρώτη αιτία αναστάτωσης: η Ρώμη, δυσαρεστημένη που δεν είναι πλέον πρωτεύουσα κι απογυμνωμένη απ' όλα τα προνόμιά της, επευφημεί τον Μαξέντιο, τον γιο του Μαξιμιανού. Ο Γαλέριος ζητάει από τον Σεβήρο να καταστείλει την ανταρσία, αλλά εκείνος αποτυγχάνει· ο Μαξέντιος πείθει τον πατέρα του να επανακάμψει και να ανακτήσει τον τίτλο του. Ο Μαξιμιανός εξασφαλίζει την παραίτηση του Σεβήρου, τον οποίο ο Μαξέντιος διατάζει να εκτελέσουν· συμμαχεί με τον Κωνσταντίνο, ο οποίος παντρεύεται την κόρη του Φαύστα. Εφεξής θα πληροί και θα μπορεί να προτάσσει την αρχή της κληρονομικότητας για να δικαιολογή την προσδοκία του να κατακτήσει τα ανώτατα αξιώματα. Ο Διοκλητιανός επανακάμπτει στα κοινά και συγκαλεί όλους τους διεκδικητές της εξουσίας τον Νοέμβριο του 308. Ο Μαξιμιανός αποσύρεται, ο Διοκλητιανός αναγκάζει τον Κωνσταντίνο να παραιτείται καίσαρας και ορίζει αμέσως ως αύγουστο έναν αξιωματικό του περιβάλλοντός του, τον Λικίνιο. Το δεύτερο είναι σκέπη αποτυχία: ο Μαξέντιος αρνείται να παραιτηθεί και αποσύρεται στη Ρώμη· ούτε ο Κωνσταντίνος ούτε ο Μαξιμιανός Δάιας δέχονται την προαγωγή του Λικινίου. Έτσι, αρχίζει ο αγώνας που οδηγεί τον Κωνσταντίνο στην απόλυτη εξουσία εις βάρος του συστήματος της τετραρχίας, που τα ίδια τα γεγονότα έχουν καταδείξει πως δεν είναι βιώσιμο.

Ο Κωνσταντίνος ξεκινάει με τη φυσική εξόντωση του Μαξιμιανού που έχει βρει καταφύγιο κοντά του· αυτοπροσδιορίζεται ως μόνος κληρονόμος του πατέρα του Κωνσταντίου του Χλωρού και στα νομίσματα που εκδίδει τοποθετεί τον Ειρηνοποιό Ήλιο,

Sol pacator, ως σύμβολο της παγκόσμιας μοναρχίας. Ενώ ο Μαξέντιος καταφέρνει να σταθεροποιήσει την εξουσία του στην Ιταλία και να περιορίσει τις εξεγέρσεις στην Αφρική, ο θάνατος του Γαλερίου στις 5 Μαΐου 311 καθιστά τη γενικότερη ισορροπία ακόμα πιο εύθραυστη. Ο Μαξιμίνος Δάιας κάνει δική του τη Μικρά Ασία, χωρίς να μπορέσει ο Λικίνιος να αντιδράσει. Στις αρχές του 312, ο Κωνσταντίνος περνάει τις Άλπεις, αναχαίτζει μια πρώτη στρατιά του Μαξεντίου και κατευθύνεται προς τη Ρώμη. Στις 28 Οκτωβρίου 312 κατατροπώνει τον Μαξέντιο κοντά στη Μουλβία γέφυρα, βόρεια της Ρώμης· θα επανέλθουμε σε αυτή τη διάσημη μάχη, αλλά η ταχύτητα της εκστρατείας και η άμεση νίκη δικαίως εντυπωσιάζουν τα πνεύματα της εποχής. Ο Μαξέντιος πνίγεται στα νερά του ποταμού Τίβερη και ο Κωνσταντίνος κάνει θριαμβευτική είσοδο στη Ρώμη: η Σύγκλητος του απονέμει την πρωτοκαθεδρία μεταξύ των μελών της τετραρχίας ή έστω των υπολειμμάτων της. Η Ιταλία και οι αφρικανικές επαρχίες είναι πλέον υπό την εξουσία του.

Ο Κωνσταντίνος μπαίνει στο Μεδιόλανο ως νικηφόρος άρχων, πάντα στον αστερισμό του ήλιου, και συναντάει τον Λικίνιο. Ο τελευταίος παντρεύεται την ετεροθαλή αδελφή του Κωνσταντίνου,⁵ την Κωνσταντία· κατ' αυτόν τον τρόπο σφραγίζει τη συμμαχία τους εναντίον του Μαξιμίνου Δάια, τον οποίο ο Λικίνιος αναλαμβάνει να αντιμετωπίσει. Ο Μαξιμίνος Δάιας πηδάει στη Θράκη στις 30 Απριλίου 313· καταδιώκεται στη Μικρά Ασία και λίγους μήνες αργότερα αυτοκτονεί στην Ταρσό. Η αυτοκρατορία χωρίζεται πλέον σε δύο τμήματα: το δυτικό υπό τον Κωνσταντίνο και το ανατολικό στα χέρια του Λικινίου. Η τελική αντιπαράθεση είναι κοντά. Το 316, ο Κωνσταντίνος ξεκινάει την κατάκτηση των Βαλκανίων. Χρονοτριβεί εσκεμμένα, αφήνοντας τον

ανταγωνιστή του να εισπράξει τη δυσaréσκεια της αριστοκρατίας και κυρίως των χριστιανών, παρότι ο ίδιος έχει επιτρέψει τη θρησκοεία τους. Στις 3 Ιουλίου 324, ο Λικίνιος πιτάται στην Αδριανούπολη και κατόπιν στις 18 Σεπτεμβρίου στη Χρυσούπολη, στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου. Παραδίδεται: ο Κωνσταντίνος εκπληρώνει το όραμά του, είναι ο μοναδικός κύριος ολόκληρης της αυτοκρατορίας. Δύο μήνες αργότερα επιλέγει να θεμελιώσει τη νέα του πρωτεύουσα στην τοποθεσία του αρχαίου Βυζαντίου, στην περιοχή όπου έχει κατατροπώσει τον Λικίνιο, και της δίνει το όνομά του: Κωνσταντινούπολις.

Ο Κωνσταντίνος και ο χριστιανισμός

Οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι η επίτευξη της πολιτικής ενοποίησης της αυτοκρατορίας από τον Κωνσταντίνο, η οποία σημειωτέον διήρκεσε δεκαοκτώ χρόνια, δεν είναι το μεγαλύτερο κατόρθωμα που του αναγνωρίζει η υστεροφημία. Για την Ιστορία, είναι ο ιδρυτής της Κωνσταντινούπολης και αυτός που επέτρεψε τη χριστιανική λατρεία.⁶ Η χρονολογική σειρά μας επιβάλλει να ξεκινήσουμε από αυτό το σημείο. Ας αποδώσουμε λοιπόν τα του Γαλερίου στον Γαλέριο: τις τελευταίες του στιγμές στις 30 Απριλίου 311 στη Σαρδική (σημ. Σόφια), αυτός που κατά το 303 και 304 καταδίωξε συστηματικά τους χριστιανούς, διακηρύσσει με ένα διάταγμα ή μάλλον με μια επιστολή ότι θέτει τέλος σε όλες τις διώξεις και τις θεσπισμένες απαγορεύσεις εναντίον των χριστιανών.⁷ Σύμφωνα με το σύστημα της τετραρχίας που ίσχυε ακόμα, μια τέτοια απόφαση αφορούσε το σύνολο της αυτοκρατορίας. Όταν ο Κωνσταντίνος και ο Λικίνιος συναντήθηκαν στο Μεδιόλανο τον Απρίλιο του 313, εξέδωσαν εγκύκλιο, που απευ-

θυνόταν σε ολόκληρη την αυτοκρατορία, σύμφωνα με την οποία καθόριζαν την εφαρμογή της απόφασης του Γαλερίου. Με την πρόθεση να ευνοήσει τον Κωνσταντίνο έναντι του διώκτη της Γαλερίου, η χριστιανική απολογητική ονόμασε αυτή την εγκύκλιο «ειρήνη της Εκκλησίας» χαρακτηρίζοντάς την εκ νέου ως «διάταγμα των Μεδιολάνων». Πρόκειται όμως για ένα σχετικά όψιμο κατασκευάσμα: ο Ευσέβιος ο Καισαρείας στο έργο του *Εκκλησιαστική Ιστορία*⁸ δίνει την ελληνική μετάφραση του κειμένου του Λακταντίου που αναφέρεται στην απόφαση του Γαλερίου. Το υποτιθέμενο διάταγμα των Μεδιολάνων, όπως έφτασε σ' εμάς, δεν αναφέρεται ξεκάθαρα στον Γαλέριο, αλλά ενσωματώνει τις διατάξεις με διαφορετικό τρόπο, δεδομένου ότι ο Κωνσταντίνος είχε προσυπογράψει σιωπηρά την απόφαση του Γαλερίου. Παραχωρεί λοιπόν απόλυτη ελευθερία πίστης σε όλους, με ιδιαίτερες αναφορές στους χριστιανούς. Ο επίμονος και λεπτομερής τρόπος με τον οποίο προσδιορίζονται τα πράγματα στο διάταγμα των Μεδιολάνων μας ωθεί να πιστέψουμε ότι οι αξιωματούχοι είχαν αρνηθεί να εφαρμόσουν τις οδηγίες του Γαλερίου.

Μένει βέβαια να κατανοήσουμε τις αιτίες αυτής της αποφασιστικής στροφής, η οποία μακροπρόθεσμα τουλάχιστον θα επηρέαζε το μέλλον της αυτοκρατορίας. Θα επανέλθουμε αργότερα στις πιθανές θεωρήσεις του Κωνσταντίνου· όσον αφορά τον Γαλέριο, σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαμε να υποψιαστούμε οποιαδήποτε σχέση του με τον χριστιανισμό, εκτός αν θέλπασε να παραστήσει τον Πολύευκτο. Ο Γαλέριος και ο Κωνσταντίνος είναι πολιτικά πρόσωπα που λαμβάνουν πολιτικές αποφάσεις για πολιτικούς λόγους. Ο Γαλέριος, που είναι στο τέλος της ζωής του, αναγνωρίζει την αποτυχία της πολιτικής των διωγμών:⁹ κοστίζει λιγότερο να αποσύρεις ένα διάταγμα παρά να

προσπαθείς να το επιβάλεις προκαλώντας κοινωνική αναστάτωση. Ο Κωνσταντίνος, από την άλλη πλευρά, το 313 βρίσκεται στο μέσο του πολιτικού του προγράμματος αναζητώντας στηρίγματα, και με τα νέα δεδομένα θα βγει κερδισμένος. Οι χριστιανοί, μια μικρή ακόμα μειονότητα στην αυτοκρατορία του 311-313, πληθαίνουν στις τάξεις της αριστοκρατίας των πόλεων, που αποτελούν τον βασικό ιστό της ρωμαϊκής κοινωνίας. Διώκτες είναι οι αξιωματούχοι της αυτοκρατορίας, στρατολογημένοι από τη ρωμαϊκή αριστοκρατία, από τη Σύγκλητο και από το ιππικό ηλίτ, και από την αριστοκρατία των δήμων οι άλλοι. Εν ολίγοις, κατά τους διωγμούς, οι αριστοκράτες θανάτωναν άλλους αριστοκράτες, συχνά της ίδιας οικογένειας: μια τέτοια αντίφαση δεν μπορεί να έχει διάρκεια και σε καμία περίπτωση δεν συνιστά πολιτική με μέλλον, την οποία είχε ανάγκη ο Κωνσταντίνος.

Πέρα από τον θρύλο του Κωνσταντίνου και της μητέρας του Ελένης, μπορούμε στ' αλήθεια να αναρωτηθούμε ως προς τα βαθύτερα κίνητρα και τις πεποιθήσεις του αυτοκράτορα. Ως προς το τελευταίο, ένα είναι βέβαιο: ότι τον βάπτισε λίγο πριν από τον θάνατό του ένας επίσκοπος που ασπαζόταν τον αρειανισμό, ο οποίος τασσόταν υπέρ μιας ερμηνείας για την Αγία Τριάδα που αντιτίθετο σε ό,τι είχε εξασφαλίσει πανηγυρικά ο ίδιος ο Κωνσταντίνος στη Σύνοδο της Νίκαιας το 325, όπως θα δούμε. Η πίστη του Κωνσταντίνου είναι προϊόν μιας αργής ωρίμανσης.

Με το που αναλαμβάνει την εξουσία το 306, στις περιοχές που είναι υπό τον έλεγχό του, βάζει τέλος στους διωγμούς που χτυπούσαν ή απειλούσαν τους χριστιανούς· το ίδιο συμβαίνει και στις περιοχές υπό τον Μαξέντιο, ο οποίος αποκαθιστά τους χώρους λατρείας των χριστιανών. Ας μην ξεχνάμε όμως ότι ο Κωνσταντίνος είχε ανατραφεί στην αυλή του Διοκλετιανού και

ότι μέσω αυτής είχε προσεγγίσει και την εξουσία. Οι πανηγυρικοί λόγοι που γράφονται υπέρ του και εκφωνούνται ενώπιόν του στις επίσημες τελετές το 307, 310 και 311 είναι απολύτως παγανιστικοί. Ο λόγος του 310 αναφέρεται ιδιαίτερα στην αφοσίωσή του προς τον θεό Απόλλωνα που συνδέεται με τον ήλιο, σύμβολο το οποίο ο Κωνσταντίνος χάραζε στα νομίσματά του, συμπεριλάμβανε μάλιστα ένα όραμα που του είχε στείλει ο θεός Ήλιος σε έναν ναό αφιερωμένο σε αυτόν στη Γαλατία:¹⁰ αυτό ακριβώς που θα συμβεί δύο χρόνια αργότερα και θα αφορά τον χριστιανισμό.

Η παράδοση αναφέρει ότι, κατά τη διάρκεια της μάχης στη Μουλβία γέφυρα, που του άνοιξε τον δρόμο για τη Ρώμη, χρησιμοποίησε ένα λάβαρο με τα αρχικά γράμματα του Χριστού στην ελληνική γλώσσα, το χριστόγραμμα (ΧΡ, Χ), αλλά κυρίως αναφέρει ότι ένα όραμα του είχε προαναγγείλει τη νίκη του. Το πιο ενδιαφέρον σημείο δεν αφορά την αληθοφάνεια του γεγονότος: ο καθένας είναι ελεύθερος να το πιστεύει, αυτό δεν αποτελεί πρόβλημα για τον ιστορικό. Η ουσία του ζητήματος έγκειται στον χρονικό προσδιορισμό αυτής της παράδοσης. Προφανώς εμπεριέχεται στο έργο *Εις τον βίον Κωνσταντίνου* που αποδίδεται στον Ευσέβιο τον Καισαρείας, γραμμένο λίγο μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα· επιβεβαιώνεται από το έργο του Λακταντίου (στον οποίο ο Κωνσταντίνος είχε εμπιστευτεί την εκπαίδευση των παιδιών του) *Περί του θανάτου των διωκτών*, γραμμένο το 314-315. Δύο χρόνια μετά τη μάχη, ο Κωνσταντίνος αφήνει τον θρόνο να διαδοθεί, πράγμα το οποίο πρέπει να εξηγήσουμε. Η αυτοκρατορική εξουσία είχε θεοποιηθεί προ πολλού, μέσα στο πλαίσιο ενός πολυθεϊστικού συστήματος· ωστόσο έβαζε τον έναν θεό απέναντι στον άλλο, ευνοώντας κάθε είδους αντιπαραθέσεις.

Στην πορεία του λοιπόν προς την απόλυτη μοναρχία ο Κωνσταντίνος επιζητούσε τη βοήθεια του θείου. Ξεκινώντας ως σφετεριστής, είχε θέσει τον εαυτό του, όπως αρκετοί αυτοκράτορες του προηγούμενου αιώνα, υπό την προστασία του Ηλίου. Κατά την κατάκτηση της Ιταλίας προσκρούει στον Μαξέντιο, ο οποίος διαθέτει τη νομιμότητα της εξουσίας μιας και ήλεγχε την πόλη· βρίσκεται λοιπόν σε μειονεκτική θέση. Έχει ανάγκη από ένα στήριγμα θείας φύσης. Το ίδιο το κείμενο του διατάγματος των Μεδιολάνων, το 313, τίθεται υπό την προστασία μιας υπέρτατης δύναμης, που δεν κατονομάζεται, άρα είναι πέρα από τους θεούς του παγανισμού. Στη Ρώμη, ο Κωνσταντίνος γιορτάζει τη νίκη του με την ανέγερση μιας αψίδας θριάμβου, που στέκεται ακόμα όρθια, και την εγκαινιάζει το 315· η επιγραφή της λέει ότι ο αυτοκράτορας «υπό τη θεία έμπνευση, προασπίστηκε το κράτος». Ακόμα πιο χρήσιμα για τη θεμελίωση μιας ιδεολογίας είναι τα νομίσματα, που κυκλοφορούν σε όλη την επικράτεια και τα βλέπουν όλοι. Όλα τα χρυσά νομίσματα φέρουν το πρόσωπο του Κωνσταντίνου προφίλ. Κάποια σπάνια κομμάτια, προ του 324, φέρουν ένα χριστόγραμμα πάνω στο κράνος· αλλά στην πλειονότητά τους υμνούν τον ήλιο. Το χριστόγραμμα εμφανίζεται συχνότερα μετά την παραπάνω χρονολογία. Είναι η εποχή που μέσω της *Εκκλησιαστικής Ιστορίας* του ο Ευσέβιος ο Καισαρείας εισάγει το επεισόδιο του οράματος.

Πολύ πιο σπάνιες και πιο όψιμες είναι οι πηγές από το στρατόπεδο των παγανιστών. Μπορούμε εντούτοις να στηριχτούμε στον Ζώσιμο, έναν από τους τελευταίους παγανιστές ιστοριογράφους, έναν Έλληνα αξιωματούχο που ζούσε στην Κωνσταντινούπολη τον 5ο μ.Χ. αιώνα και του οποίου βασική πηγή είναι εδώ ο Ευνάπιος από τις Σάρδεις, ένας ρήτορας που είχε ζήσει έναν

αιώνα πριν. Για τον Ζώσιμο, ο Κωνσταντίνος, που το 326 είχε διατάξει τη δολοφονία δύο εκ των γιων του, είχε καταφύγει ενδεχομένως στον χριστιανισμό για να βρει εσωτερική γαλήνη, μιας και οι ιερείς της θρησκείας αυτής ήταν πρόθυμοι να του συγχωρήσουν τα πάντα.

Από εδώ και στο εξής όλα μοιάζουν πιο σαφή. Παρακινήμενος από τις μεταρρυθμιστικές φιλοδοξίες του, αλλά κι από τα άμεσα πολιτικά του συμφέροντα, ο Κωνσταντίνος επανέρχεται στη θεοποίηση της αυτοκρατορικής εξουσίας. Όπως κάθε φιλόδοξος πολιτικός αναζητά ένα μαζικό λαϊκό έρεισμα και ο στόχος αυτός τον ωθεί να επικυρώσει τις θρησκευτικές ελευθερίες που είχε παραχωρήσει ο Γαλέριος στους χριστιανούς· έχει αντιληφθεί ότι οι τελευταίοι, αν και μειονότητα, συνιστούσαν το πιο δυναμικό κομμάτι του πληθυσμού. Είναι προφανές ότι βγαίνει κερδισμένος: οι χριστιανοί, οι οποίοι διατυμπάνιζαν την επιθυμία τους να καταλύσουν την αυτοκρατορία που τους δίκωκε, παρατάσσονται σαν ένας άνθρωπος πίσω από αυτόν, που γνώριζε πώς να εμφανιστεί ως απελευθερωτής τους θεσπίζοντας μεταξύ άλλων μια εντυπωσιακή σειρά νόμων για χάρη τους. Όμως, προτού νικήσει τον Λικίνιο, ο οποίος αφενός δεν διώκει πλέον τους χριστιανούς και αφετέρου δημοσιοποιεί και στην Ανατολή το διάταγμα της Ανεξιθρησκίας, ο Κωνσταντίνος δεν μπορεί να απομακρυνθεί από τις άλλες θρησκείες: το διάταγμα των Μεδιολάνων άλλωστε, με στόχο την ομοφωνία, επιτρέπει τη λατρεία όχι μόνο του χριστιανισμού αλλά όλων των πίστειων. Μετά την πτώση του Λικινίου, τα δεδομένα αλλάζουν· συγκαλώντας τη Σύνοδο της Νίκαιας, ο Κωνσταντίνος θα φτάσει να αναμειχθεί ακόμα και στις εσωτερικές υποθέσεις των χριστιανών. Είναι μακρά λοιπόν η διαδικασία που το 337 μετέτρεψε τον πιστό του

θεού Ηλίου σε βαπτισμένο χριστιανό και η πραγματική ολοκλήρωσή της δεν προσδιορίζεται χρονικά. Η μαρτυρία του Ζωσίμου, που αποδίδει τον προσπλυτισμό σε μια αποτρόπαιη πράξη, μπορεί να αμφισβητηθεί τόσο όσο και η μαρτυρία του Λακταντίου καθώς και αυτή του Ευσεβίου. Ακόμα και στη νέα του πρωτεύουσα, που θεμελιώθηκε αμέσως μετά την ολοκληρωτική του νίκη, έχτισε σύμφωνα με τις ανάγκες του πληθυσμού περισσότερους ναούς παρά εκκλησίες και διακόσμησε την πόλη με αγάλματα κυρίως παγανιστικά. Κανείς δεν γνωρίζει λοιπόν πότε κέρδισε ο Θεός την καρδιά του πιστού αυτού υπηρέτη. Το βέβαιο είναι ότι ο Κωνσταντίνος αξιοποίησε τον εκχριστιανισμό του για την πραγματοποίηση των πολιτικών του σχεδίων: την επανένωση της αυτοκρατορίας κάτω από την πανίσχυρη εξουσία ενός θεοποιημένου μονάρχη.

Η υποστήριξη των χριστιανών δεν περιορίζεται στην απλή ανακοίνωση των προθέσεων του και την ανεξιθρησκία: από το Μεδιόλανο και έπειτα, τους παραχωρεί πολύ συγκεκριμένα προνόμια και αποκαθιστά τις καταστροφές που είχαν υποστεί κατά τους διωγμούς. Μία εγκύκλιος του Κωνσταντίνου και του Λικινίου ορίζει την αποκατάσταση των τόπων λατρείας και των ιδιοκτησιών των χριστιανικών κοινοτήτων, ακόμα και αν οι ιδιοκτήτες τις είχαν αποκτήσει από το αυτοκρατορικό Θησαυροφυλάκιο χωρίς αποζημιώσεις, πλην των περιπτώσεων που κάποιος έχει επιστρέψει αυθόρμητα κάποιο ακίνητο. Ας επισημάνουμε εδώ πως οι χριστιανικές κοινότητες είναι αναγνωρισμένες ως ηθικά νομικά πρόσωπα και με αυτή την ιδιότητά τους μπορούν να επωφεληθούν από τις αποζημιώσεις. Για να κερδίσει την υποστήριξη των χριστιανών, ο Κωνσταντίνος εφάρμοσε όσα ο Λικίνιος απέφευγε: το συμπέρασμα όμως αυτό πι-

στοποιείται μόνο από την πλευρά των χριστιανών και θα πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί στην αξιολόγησή του. Μετά τη νίκη του 324, κατά τον Ευσέβιο τον Καισαρείας, ο Κωνσταντίνος έστειλε νέα εγκύκλιο στην Ανατολή, επαναλαμβάνοντας τις θέσεις του διατάγματος των Μεδιολάνων, αλλά με ένα λεξιλόγιο εμπνευσμένο από την Παλαιά Διαθήκη όπου αναφερόταν στον λαό του Θεού.

Ο Κωνσταντίνος θα πάει ακόμα πιο μακριά την επομένη κιόλας από το έδικοτο των Μεδιολάνων: αρχίζει να νομοθετεί υπέρ των χριστιανών.¹¹ Το 315 χορηγεί την ανώννη, ένα είδος δωρεάν δημόσιου επισιτισμού, στις δημόσιες εκκλησίες.¹² Με δωρεές, ευθυγραμμίζει την Εκκλησία με τους παγανιστικούς ναούς. Με μια πληθώρα νόμων εξαιρεί τους κληρικούς από την καταβολή φόρων καθώς και από άλλες επιβαρύνσεις του δημοσίου που ήταν ιδιαίτερα επαχθείς, μιας και η πλειονότητα των επισκόπων είναι και αξιωματούχοι της κουρίας, *curiales*, μέλη των κοινοτήτων τις οποίες στηρίζουν οικονομικά· ορίζει έτσι για τον κλήρο ένα καθεστώς ίδιο με αυτό των παγανιστικών ναών. Επιτρέπει στους χριστιανούς να υπάγονται για θέματα απόδοσης της δικαιοσύνης στον επίσκοπο, του οποίου οι αποφάσεις γίνονταν αυτομάτως εκτελεστές από τα αστικά δικαστήρια· αργότερα φτάνει στο σημείο να δεχτεί ότι αυτό είναι δυνατόν ακόμα κι αν το επιθυμεί ο ένας μόνο από τα δύο μέρη. Για να το πετύχει, ο Κωνσταντίνος το αντιστοιχίζει κατ' αναλογία με τα προνόμια που είχαν χορηγηθεί στους Εβραίους, με την προϋπόθεση πάντα ότι το δημόσιο διατηρεί τον έλεγχο. Για τους επισκόπους, ήταν σαν δηλητηριασμένο δώρο: τον 4ο αιώνα πολλοί από αυτούς διαμαρτύρονται για το βαρύ φορτίο των υποχρεώσεών τους, που τους αποσπά από τα καθήκοντά απέναντι στους πιστούς. Για το

μέλλον όμως είναι ένα αποφασιστικό βήμα που θα τους επιτρέψει να παίξουν έναν ρόλο πιο ουσιώδη στη ζωή των πόλεων.

Όλες αυτές οι προσπάθειες αποκτούν περιεχόμενο με την προϋπόθεση ότι οι χριστιανοί συσπειρώνονται γύρω από τον Κωνσταντίνο για να τον στηρίξουν. Έχοντας κληρονομήσει τον τίτλο του ύπατου ποντίφικα, *pontifex maximus*, αφήνοντας να γεννηθεί ο θρύλος που κυκλοφορούσε ανοιχτά μετά το 324, ότι είναι ο εκλεκτός του Θεού, όπως πιστοποιείται από το θείο όραμα που είχε δει στη Μουλβία¹³ γέφυρα αλλά και από τους νικηφόρους πάντα πολέμους του, θέλει να τον θεωρούν ως αυτόν που ηγείται του νέου Ισραήλ, έναν νέο Δαβίδ. Υπ' αυτές τις συνθήκες, μένει κατάπληκτος από αυτό που ανακαλύπτει: οι χριστιανοί είναι διχασμένοι. Για να απλοποιήσουμε ένα θέμα εξαιρετικά σύνθετο, θα λέγαμε ότι το ζήτημα αφορά τις σχέσεις μεταξύ Πατρός και Υιού, άρα τον βαθμό θείας φύσης του Χριστού και τις σχέσεις ανάμεσα στα δύο αυτά πρόσωπα που μαζί με το Άγιο Πνεύμα σχηματίζουν έναν μόνο Θεό: ποια είναι η ιεραρχία εντός της Αγίας Τριάδας; Αγγίζουμε έτσι την καρδιά του μονοθεϊστικού ζητήματος, σε μια θρησκεία που προέκυψε από τον αυστηρό ιουδαϊκό μονοθεϊσμό. Η αντιπαράθεση αποκρυσταλλώνεται καταρχήν στην Αλεξάνδρεια ανάμεσα στον ιερέα Άρειο και τον επίσκοπο Αλέξανδρο. Ο πρώτος αποφαινεται πως ο Πατήρ είναι ο μόνος αιώνιος, ο μόνος άναρχος, δηλαδή δίχως αρχή, ο μόνος αγέννητος: υποτάσσει έτσι τον Υιό στον Πατέρα. Σε αυτό το θεμελιώδες ζήτημα, οι χριστιανοί, ίσως περισσότερο στην Ανατολή απ' ό,τι στη Δύση, ήταν βαθιά διχασμένοι, με έναν τρόπο κατά τα φαινόμενα ασυμβίβαστο. Θα αποφύγουμε να υπεισέλθουμε στις διαμάχες αυτές για το δόγμα μια και δεν αφορούν το θέμα μας. Οι συγκρούσεις όμως είναι βίαιες και ακατανόητες για

τους μη μνημένους, όπως ο Κωνσταντίνος, περί τα θεολογικά. Προπάντων αυτοί των οποίων την ελευθερία πίστης είχε εξασφαλίσει, αυτοί των οποίων την υποστήριξη υπολόγιζε, ήταν πολύ βαθιά δικασμένοι. Στα μάτια του, αυτό θα φέρει αναστάτωση και σκοπεύει να θέσει τέρμα: ο χριστιανισμός οφείλει να υποστηρίξει την ενότητα που είχε επιτευχθεί στην αυτοκρατορία και όχι να λειτουργεί ως νέος δικαστικός παράγοντας. Συγκαλεί μια γενική σύνοδο, μια σύνοδο της «κατοικημένης γης» (της οικουμένης), μια εξ' ορισμού λοιπόν οικουμενική σύνοδο. Η Κωνσταντινούπολη δεν προσφέρεται διότι είναι υπό ανέγερση. Σκέφτεται πρώτα την Άγκυρα (σημ. Άνκαρα), ωστόσο, για να διευκολύνει την πρόσβαση των επισκόπων της Δύσης αλλά και τη δική του, επιλέγει τελικά τη Νίκαια.

Πρέπει να τονιστεί με ιδιαίτερη έμφαση η σημασία της Συνόδου της Νίκαιας για το θέμα μας, διότι θα αποτελέσει προηγούμενο. Εντούτοις, δεν είναι και η πρώτη σύνοδος που συγκαλεί ο Κωνσταντίνος: είχε ήδη συγκεντρώσει τους Δυτικούς επισκόπους στην Αρλ (Αρελάτη) το 314 για να καταδικάσει τον Δονάτο,¹⁴ αλλά δεν είμαστε σίγουροι ότι είχε παραστεί και ο ίδιος, ενώ η υπόθεση αυτή αφορούσε περισσότερο θέματα πειθαρχίας παρά δόγματος. Οι συμμετέχοντες ήταν ελάχιστοι. Η Νίκαια παίρνει μια άλλη διάσταση, διότι επικαλείται άμεσα την αντίληψη σύμφωνα με την οποία η αυτοκρατορία διέπει ολόκληρη την κατοικημένη γη, ενώ προεκτείνει αυτή τη βασική έννοια της οικουμένης στο πεδίο της θρησκείας, αναγνωρίζοντας έμμεσα τον παγκόσμιο προορισμό του Ευαγγελίου (Κατά Ματθαίον 28:19).¹⁵ Παρά το ότι ο αριθμός των 318 Πατέρων που έχουν διατηρήσει τη χριστιανική παράδοση δεν προσεγγίζεται και οι Δυτικοί επίσκοποι που συμμετέχουν είναι μόνο έξι, συν δύο ιερείς που εκπροσωπούν

τον Πάπα, καθώς και διακόσιοι πενήντα Ανατολικοί, η Νίκαια είναι αναμφισβήτητη η πρώτη οικουμενική σύνοδος.

Οι πράξεις της συνόδου δεν έχουν φτάσει ως εμάς και έτσι οι σχετικές μελέτες είναι λιγότερο ακριβείς από άλλες συνόδους.¹⁶ Το σημαντικό για μας είναι ότι τη συγκαλεί ο Κωνσταντίνος σε ένα αυτοκρατορικό παλάτι και ότι αναλαμβάνει ο ίδιος την προεδρία. Βεβαίως, γι' άλλη μια φορά θα πρέπει να στηριχτούμε στην αφήγηση του Ευσεβίου του Καισαρείας. Παρ' όλα αυτά, είναι σαφές ότι ο αυτοκράτορας, ο οποίος καταρχήν δεν αναμειγνύεται στις θεολογικές συζητήσεις, παρεμβαίνει συστηματικά για να πρεμίσει τα πνεύματα και πιέζει για μια συμβιβαστική λύση. Το συμπέρασμα είναι αδιαμφισβήτητο: ο αυτοκράτορας συγκαλεί τη σύνοδο και προεδρεύει, είτε αυτοπροσώπως είτε μέσω ενός από τους αξιωματούχους του. Η παράδοση αυτή διατηρήθηκε στη Δύση μέχρι τη γρηγοριανή μεταρρύθμιση του 11ου αιώνα και στην Ανατολή μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας που εξελίχτηκε σε βυζαντινή. Οι βασιλείς των Φράγκων την ακολουθούν, όπως ο Χλοδοβίκος στην Ορλεάνη το 511 ή ο Καρλομάγνος στη Φραγκφούρτη το 794. Η σύνοδος αυτή λοιπόν ήταν ένα καθοριστικό γεγονός στη διαμόρφωση της μοναρχίας του Κωνσταντίνου: ο αυτοκράτορας είναι η κεφαλή της Εκκλησίας, η οποία αποτελεί έναν από τους πυλώνες του κράτους. Συνεπώς οι αποφάσεις της συνόδου είναι δημόσια διατάγματα, στα οποία ο αυτοκράτορας προσδίδει δεσμευτική νομική ισχύ και τα οποία έχει την υποχρέωση να εφαρμόζει χρησιμοποιώντας τα μέσα του κράτους. Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος εξάλλου θα πιάσει το μολύβι για να ενημερώσει τους απόντες από τη σύνοδο επισκόπους και μέσω αυτών τον χριστιανικό λαό για τις αποφάσεις της συνόδου· διατάζει να ριχτούν τα γραπτά του Αρείου στην πυρά.

Να προσθέσουμε ότι οι χειρισμοί του Κωνσταντίνου στη σύνοδο ίσως ήταν υπέρ του δέον λεπτοί, πράγμα το οποίο συνέβαλε εν μέρει στο να απασχολεί το ζήτημα του αρειανισμού πάνω από έναν αιώνα την Ανατολή και ακόμα περισσότερο τη Δύση. Όσο σωστή κι αν ήταν η πολιτική του, ο Κωνσταντίνος δεν είχε τα μέσα να γνωρίζει την πραγματική κατάσταση στο εσωτερικό των χριστιανικών κοινοτήτων, με αποτέλεσμα να υποτιμήσει τη δύναμη του αρειανισμού σε ένα μεγάλο μέρος των επαρχιών, κυρίως στην Ανατολή, τις οποίες εκείνη την εποχή γνώριζε ελάχιστα. Η προσέγγιση που υιοθετήθηκε στη σύνοδο –ο Υιός ομοούσιος τω πατρί– συσπείρωνε μεν όλους τους επισκόπους που δεν τάσσονταν υπέρ της υποταγής του Υιού στον Πατέρα, όπως υποστήριξε ο Άρειος, αλλά είναι τουλάχιστον αμφίσημη. Δεν εξετάζει σε βάθος το θέμα του τριαδικού ή καλύτερα του τρισυπόστατου Θεού, τις σχέσεις δηλαδή μεταξύ των τριών θείων οντοτήτων, ως προς τη μοναδική ουσία του Θεού. Η διατύπωση αυτή οδήγησε τον μετριοπαθή οπαδό του Αρείου Ευσέβιο τον Καισαρείας να μεταπεισθεί από τις αποφάσεις της συνόδου με τον ενθουσιασμό που γνωρίζουμε από τα γραπτά του, αλλά και να πρέπει να αντιμετωπίσει την ψυχρή υποδοχή των πιστών επιστρέφοντας στην επισκοπή του στην Παλαιστίνη. Την ίδια οδό ακολούθησαν και άλλοι μετριοπαθείς αρειανιστές όπως ο Ευσέβιος, επίσκοπος Νικομηδείας, που βάπτισε τελικά τον Κωνσταντίνο την παραμονή του θανάτου του.

Στο σημείο αυτό μας επιτρέπεται να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια αυτό που αποκαλέσαμε μοναρχία του Κωνσταντίνου, μια ιδεολογία που οι υμνητές του αυτοκράτορα, αρχής γενομένης από τον Ευσέβιο τον Καισαρείας, θα φροντίσουν να διαδοθεί και να αποτελέσει έναν από τους πυλώνες της αυτοκρα-

τορικής εξουσίας μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας. Στο έργο του *Εις Κωνσταντίνον τον Βασιλέα Τριακονταετηρικός Λόγος* ο Ευσέβιος διαβεβαιώνει: «Υπάρχει μόνο ένας Θεός και όχι δύο ή τρεις ή ακόμα περισσότεροι (διότι σε τελική ανάλυση ο πολυθεϊσμός είναι αθεϊσμός), ένας μόνο Αυτοκράτορας, ένας μόνο Λόγος και ένας αυτοκρατορικός νόμος». ¹⁷ Εν ολίγοις, είναι προφανής ο παραλληλισμός ανάμεσα στο επουράνιο βασίλειο του μοναδικού Θεού και την επίγεια επανενωμένη αυτοκρατορία στα χέρια ενός αυτοκράτορα. Ο αυτοκράτορας παραλαμβάνει την εξουσία απευθείας από τον Θεό. Ως προς την Εκκλησία, είναι ένας «απλός επίσκοπος» ή ακόμα καλύτερα «επίσκοπος των εκτός», καταρχήν επιφορτισμένος κυρίως με τους παγανιστές· ο αυτοκράτορας εξακολουθεί να διατηρεί τον τίτλο *pontifex maximus*. Δικαίως λοιπόν συγκαλεί και προεδρεύει στις συνόδους. Ο αυτοκράτορας είναι και αυτός συμβαλλόμενο μέλος του θείου Λόγου. ¹⁸

ΒΡΑΒΕΙΟ DIANE POTIER-BOËS ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ 2017

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία και οι έντεκα αιώνες της ιστορίας της δεν αξίζουν, παραφράζοντας την ηρωίδα του Ρακίνα: «ούτε αυτή την υπερβολική τιμή ούτε αυτή την περιφρόνηση». Η μακροβιότητά της δεν οφείλει τίποτε στην τύχη, αλλά οφείλει τα πάντα σε μία εξαιρετική ιδεολογική κατασκευή.

MICHEL KAPLAN

Ο καταξιωμένος Βυζαντινολόγος Michel Kaplan μάς παρδίδει ένα έργο εξαιρετικά πρωτότυπο: ξαναγράφει την ιστορία έντεκα αιώνων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας λαμβάνοντας υπόψη τις δυσκολίες και τις αναγκαιότητες (πολιτικές, θρησκευτικές, γεωγραφικές, πολιτισμικές) που χαρακτήρισαν τη μοναδική πορεία της και εστιάζοντας στους παράγοντες που εξηγούν τη μακροβιότητά της. Ταυτόχρονα αποτιμά την κληρονομιά του Βυζαντίου στη διαμόρφωση της σύγχρονης Ευρώπης: στον πολιτισμό, στην τέχνη, στην κρατική οργάνωση.

